संत तुकारामांच्या परिप्रेक्ष्यातील सामाजिक समता

प्रा.डॉ.अशोक विठ्ठलराव वाहुरवाघ
भाऊसाहेब लहाने ज्ञानप्रकाश आर्टस् कॉलेज, पिंजर.
भ्रमणध्वनी- ९७६७६१५२९२

प्रस्तावना.

मराठी संत परंपरेत संत तुकारामांचे स्थान अनन्यसाधारण व अद्वितीय आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी तत्त्वज्ञान, नामदेवांनी खरी भक्ती शिकऊन समाजसुधारणा केली. तुकारामांनी या सर्वांचा संगम घडवला. त्यांनी दारिद्र्य, दुःख, शोषण यांचा अनुभव घेतला आणि त्या अनुभवातूनच समाजाला समतेचा धडा दिला. त्यांच्या अभंगात दैनंदिन जीवनातील अनुभव, वास्तव आणि लोकभाषेतील साधेपणा दिसतो. तुकारामांनी जातिभेद, वर्णव्यवस्था, अस्पृश्यता यांचा तीव्र निषेध करून सर्वांमध्ये देव पाहिला आणि समतेचे तत्त्व मांडले.इतर संत जिथे मुख्यत्वे अध्यात्म व भक्तीवर भर देतात, तिथे तुकारामांनी सामाजिक वास्तवाशी संवाद साधला. त्यांनी गरीब, शोषित, वंचित घटकांच्या दुःखाला आपल्या भक्तीचे केंद्रस्थान दिले.त्यांच्या अभंगांतून आध्यात्मिकतेसोबत सामाजिक क्रांतीचे तत्त्वही स्पष्ट दिसते. त्यामुळे संत तुकाराम हे संतपरंपरेतील "लोकसंत" म्हणून विशेष वेगळेपण राखतात. समाजातील सामान्य जनतेच्या मनात भक्तीचा दिवा पेटवून, विषमता, अंधश्रद्धा, जातिभेद, अन्याय यांच्या विरोधात त्यांनी आवाज उठविला. अभंग हे त्यांचे मुख्य साधन होते. **"समता"** हीच त्यांच्या जीवनदृष्टीची गाभा स्वरूप होती. पुढील अभंग त्यादृष्टीने उल्लेखनीय आहे. तुकाराम महाराज म्हणतात –

“जे का रंजले गांजले
त्यासी म्हणे जो आपुले
तोचि साधू ओळखावा
देव तेथेचि जाणावा” ॥

प्रस्तुत अभंगातून तुकारामांचे समतेचे तत्त्वज्ञान स्पष्ट होते. समाजातील दुर्बल, गरीब, शोषित यांच्यातच त्यांनी ईश्वर पाहिला.त्यांचा हा अभंग अत्यंत मर्मभेदी आहे. येथे ते समाजाला नवीन दृष्टी प्रदान करताना दिसतात.

संशोधन उद्दिष्टे:

१. संत तुकारामांच्या अभंगांतील समता विचारांचा सखोल अभ्यास करणे.
२. समतेचे सामाजिक, धार्मिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक पैलू स्पष्ट करणे.
३. संत तुकारामांची समता व इतर संतपरंपरेतील विचार यांचा तुलनात्मक संदर्भ पाहणे.
४. आधुनिक समाजात तुकारामांच्या समता-विचारांचा उपयोग अधोरेखित करणे.

संशोधनाची गरज:

भारतीय समाजात आजही जातीभेद, स्त्री-पुरुष असमानता, आर्थिक विषमता, धार्मिक तणाव आढळतात. अशा वेळी संत तुकारामांच्या अभंगातील **समता** हा विषय अभ्यासल्यास सामाजिक एकात्मता, बंधुता आणि लोकशाही मूल्यांची जपणूक करण्यास मदत होईल. संशोधन पद्धती हा शोध निबंध गुणात्मक पद्धतीवर आधारित आहे. तुकारामांच्या अभंगांचा थेट अभ्यास, वाङ्मयीन संदर्भ, इतर संतांचे विचार, तसेच विद्वानांनी केलेले विश्लेषण यांचा उपयोग करून लेखन केलेले आहे.

विषय प्रवेश :

१) तुकारामांची जीवनभूमिका आणि समतेची प्रेरणा:

तुकारामांचा जन्म गरीब वाणिज्यिक कुटुंबात झाला. लहान वयातच आई-वडिलांचे निधन झाले. दुष्काळ, दारिद्र्य, उपासमार यांचा त्यांनी अनुभव घेतला. समाजातील खालच्या स्तरातील व्यक्तींवर होणारा अन्याय त्यांच्या डोळ्यांसमोर होता. या अनुभवांनीच त्यांची समता-दृष्टी घडवली. ते म्हणतात "**दया करणे जे पुत्राशी तेच दास आणि दासी।तुका म्हणे सांगू किती तोची भगवंताची मूर्ती॥**" येथे त्यांना समता अपेक्षित आहे. या अभंगात तुकाराम साधेपणाने सांगतात की, खरा साधू तोच जो दुःखी माणसाला आपला म्हणतो. म्हणजेच देव भक्तीत नाही, तर दीन-दुबळयांच्या सेवेत आहे. त्यांच्या या भूमिकेतून समजते की, तुकारामांची समता ही दैनंदिन जीवनातील अनुभवांवर आधारलेली आहे.

२) अभंगांतील सामाजिक समता:

तुकारामांनी समाजातील जातिभेद, वर्णव्यवस्था, अस्पृश्यता यांचा तीव्र निषेध केला. त्यांनी प्रत्येक माणूस देवाचा अंश मानला.

"रंकाला ब्रह्म भिकाऱ्याला विष्णु
तुका म्हणे जनातला हरी ॥"

प्रस्तुत अभंगातून स्पष्ट होते की, तुकाराम गरीब, भिकारी, वंचित यांच्यातच देव पाहतात. त्यांनी समाजाला समतेचा धडा शिकवण्यासाठी साध्या, सुगम भाषेत अभंग लिहिले. "उच्च-नीच भेद न मानता, सर्व माणसे एकसमान आहेत" हे त्यांचे तत्त्व होते. त्यामुळे त्यांची शिकवण केवळ भक्तीपुरती मर्यादित न राहता सामाजिक सुधारणेचे साधन ठरली.

३) धार्मिक समता:

तुकारामांच्या दृष्टीने देव एकच आहे; म्हणून त्यांनी धर्मांमधील भिंती पाडल्या.

"आळस अल्ला राम म्हणे
तरी होये पावन ॥
तुका म्हणे वेद शास्त्रांचा
नको करु निदान" ॥

येथे तुकारामांनी "राम" आणि "अल्ला" या दोन भिन्न धर्मांतील देवतांचा उल्लेख करून सर्व धर्म सारखे असल्याचे सांगितले. त्यांनी बाह्यकर्मकांड, यज्ञ, पुरोहितशाही यांचा विरोध केला. त्यांच्या मते - नामस्मरण हे सर्वांना समान हक्काने करता येते. देव कोणाच्याही जाती-धर्माचा कैदी नाही. खरी भक्ति अंतःकरणातील आहे. या विचारातून धार्मिक समतेचे सार्वभौम तत्त्व त्यांनी मांडले.

४) नैतिक व मानवतावादी समता:

तुकारामांनी मानवतेला सर्वोच्च स्थान दिले. त्यांच्या मते दया, करुणा, प्रामाणिकपणा, इतरांना मदत करणे हाच खरा मानव धर्म आहे.

"परि उपकारी तो देवपणासी
तुका म्हणे सच्चा धर्म तोचि" ॥

उपरोक्त अभंगातून स्पष्ट होते की, देवाला प्रसन्न करण्यापेक्षा माणसाला मदत करणे अधिक महत्त्वाचे आहे. त्यांनी सांगितले –माणूस जातीनुसार नव्हे तर कर्मानुसार श्रेष्ठ ठरतो.उपकार करणारा, इतरांसाठी जगणारा हाच खरा संत आहे. मानवतेची सेवा हीच ईश्वरसेवा आहे.त्यामुळे तुकारामांची समता ही मानवी मूल्यांवर आधारलेली होती.

५) तुकारामांची समता व भारतीय संतपरंपरा:

भारतीय संतपरंपरेत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, चोखामेळा, जनाबाई यांसारख्या संतांनी समतेचा विचार मांडला. तुकाराम या परंपरेतील शिखर पुरुष ठरतात.

"एक नारायण सर्वांही ठायीं
तुका म्हणे नाही भेदभाव" ॥

वरील अभंगातून तुकाराम स्पष्ट सांगतात की, सर्वत्र एकच परमेश्वर आहे. मग भेदभाव कशासाठी?त्यांची शिकवण वारकरी संप्रदायात सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचली. जात, धर्म, स्त्री–पुरुष या सर्वांनी समानतेने भक्ती केली. म्हणूनच तुकारामांचा वारसा हा लोकशाही व मानवाधिकारांच्या पायाशी दडलेला आहे.

६) आधुनिक संदर्भात तुकारामांची समता:

आजच्या काळात समाज अजूनही विषमतेने ग्रस्त आहे. जातीय संघर्ष, धार्मिक तणाव, आर्थिक दरी, स्त्री–पुरुष असमानता हे वास्तव आहे. बरे कुणबी केलो नाही तरी दंभेची असतो मेलो। भले केले देवराया नाचे तुका लागे पाया। अशा स्थितीत तुकारामांचा संदेश आजही तितकाच लागू आहे.

"आम्ही जातिहीन आम्ही धर्महीन
तुका म्हणे आम्ही सर्वहीन"॥

येथे तुकाराम स्वतःला जाती–धर्माच्या पलीकडे नेऊन "मानव" म्हणून ओळख करून देतात. पुढे ते असे म्हणतात कि, बरे कुणबी केलो नाही तरी दंभेची असतो मेलो, भले केले देवराया।नाचे तुका लागे पाया॥ आधुनिक समाजासाठी धडे लोकशाहीतील "समता, बंधुता, स्वातंत्र्य" या मूल्यांना बळकटी. धार्मिक सहिष्णुता वाढवणे. वंचित घटकांच्या उन्नतीसाठी प्रेरणा. मानवतेचा सार्वत्रिक संदेश सर्वांना पोहोचवणे आहे.

निष्कर्ष:

संत तुकारामांच्या अभंगांतील समता ही केवळ सामाजिक किंवा धार्मिक मर्यादेत न बसता **सार्वकालिक व सार्वत्रिक मूल्य** आहे. त्यांनी सर्वसामान्यांना सोप्या भाषेत सांगितले की – देव सर्वत्र

आहे.जात, धर्म, पंथ हे कृत्रिम भेद आहेत. दुःखी, गरीब, रंजले-गांजले यांच्या सेवेतच खरा देव आहे. त्यामुळे तुकारामांचा समता-विचार हा आजच्या समाजाला मानवी एकोपा व बंधुत्वासाठी मार्गदर्शक ठरतो.

संदर्भ सूची:

1. संत तुकारामांची गाथा – संपादक : पं. विश्वनाथ शास्त्री खरे.
2. के. नारायण काले – संत तुकारामांचे तत्त्वज्ञान.
3. प्रा. म. द. आठवले – महाराष्ट्रातील संत परंपरा.
4. डॉ. र. ग. भंडारकर – वारकरी संप्रदाय.
5. प्रा. राम शिंदे – संत वाङ्मयातील समतेचा विचार.
6. डॉ. किशोर सानप, मनोज तायडे-तुकारामचे व्यक्तित्व आणि कवित्व